

A menhelyektől a minta-építkezésig

A Hajléktalanok Menhelye Egylet és a Soroksári úti munkáslakótelep

„Két dologgal tartozik minden embernek az állam, az emberek és az Isten: kenyérrel és hajlékkal” — szölte a plebejus-demokrata *Budai Hírlap* verdiktje 1907-ben. Kenyérrel, azaz munkalehetőséggel, és hajlékkal, vagyis kiszámítható, biztonságos lakhatással. És ki? Az „emberek” — vagyis az egyesületek, jótékony társaságok formájában színre lépő, felelősen gondolkodó társadalom; és az „állam” — vagyis a munkásjólétet problematizáló, azt központi normákra helyező, aktív községi vagy állami politika. A *Budai Hírlap* velős ítélete nem volt egyedülálló, csak szókimondó: az ekkortájt már évtizedek óta napirenden szereplő — és még sokáig megoldatlan — lakásvita egyik sarkalatos pontja éppen a felelősök megnevezése volt. Újságcikkek és pamfletok tucatjai születtek arról, hogy kinek a dolga az intézkedés, a megvalósítás, a finanszírozás.

Alapvetően három álláspont alakult ki erről: a liberális tanácsi hozzáállás szerint *a gyáarak és a magántőke* feladata a munkáslakás-építés — ezt szinte csak a városvezetés képviselte. Egy másik vélemény, épp ellenkezőleg, *az állam és a község* feladatának tartotta ugyanezt — az állami beavatkozást javarészt a baloldal, azaz a szociáldemokraták és a kispolgári sajtó sürgette (Aequus 1897). A külföldi példákat és a hazai viszonyokat (pl. a gyárosok építési kedvét és anyagi érdekeit) is ismerő polgári elit, külföldi példák alapján, *a közhasznú építési társaságokban* hitt. Véleményük szerint az angol mintájú közhasznú társaságok — alacsony haszonnal és csak hosszú távon ugyan —, de a beszedett lakbérből fedezni tudnák a beruházás költségeit és évi kamatait (Iparegyesület 1870). A társadalmi mellett az állami részvétel különböző formái rendszerint minden javaslatban felbukkannak, hiszen a gyári vagy közhasznú építkezések pártolói is számoltak az állami vagy városi (adó- vagy telek-) kedvezményekkel.

Ez a tanulmány egy olyan megvalósult példáról szól, amely éppen ezt a feladatmegosztást követte. A Hajléktalanok Menhelye Egylet 1897-ben átadott mintamunkásház-telepe községi tőkéből, községi telken és községi felügyelet alatt épült, ám az építkezés lebonyolításába a tanács csak javaslattevőként és felügyelőként szölte bele. A beruházást teljes mértékben az egylet — vagyis a „társadalom” — bonyolította le. A főváros munkáslakás-történetének egyik eredményes fejezete tehát nem lakásprogram, s nem is városi jóléti akció eredménye volt. A Soroksári úti minta-lakótelep felépítését egy olyan pénzügyi konstrukció tette lehetővé, amelyet eredetileg nyomorenyhítő intézmények; egész pontosan *hajléktalan-menhelyek* építésére találtak ki, és amelyet a gyakorlat hívott életre. Az egylet remek kapcsolatait és pénzügyeit más úton mobilizálva jószerivel a fővárosi lakáspiacról hiányzó *közhasznú építési társaságot pótolta*. Ám mielőtt a menhely-egylet történetére és főképp a mintatelep építésére rátérnénk, tekintsünk bele a századforduló Budapestjének lakásügyi szervezetébe és vitáiba.

A főváros jogi létrejöttékor már létező Fővárosi Közmunkák Tanácsa korántsem csak Budapest építésének nagyívű koncepciójáért volt felelős, hanem az egyes lakások minő-

ségi követelményeit is szabályozta — ma azt mondanánk, lakássztenderdet állított fel (Déry 1995). A helyiségek minimális alapterületének megszabását már az 1870-es évek elején a túlszűfolttság indokolta. Az első átgondolt és híressé vált lakás-koncepció megszületésére tíz évvel később került sor: Neményi Ambrus¹ hírlapíró-politikus a főváros törvényhatósági bizottságában 1883. október 23-án interpellációt intézett a polgármesterhez a budapesti lakásügy tárgyában, elsősorban a munkások és az alsó középosztály helyzetére összpontosítva. A felszólalás hatására a közgyűlés a lakáshelyzet feltérképezése céljából bizottságot hozott létre. A testület megállapításait és javaslatait, az előterjesztés tanácsi vitáját Neményi önálló kötetben tette közzé (Neményi 1883). Neményi szerint — ingatag anyagi helyzetüknél fogva — képtelenség a gyárakat lakásépítésre kötelezni. Az építési kedvet legfeljebb adó- és telekfedvezményekkel ösztönözheti a község és az állam. A képviselő a közhasznú építési társaságok életre hívásában és állami-városi támogatásában látta a megoldást. A javaslatok eredménytelensége és a lakáshelyzet további romlása miatt a főváros tíz évvel később újraalakította a bizottságot, ezúttal az alpolgármester, Gerlóczy Károly vezetésével. Gerlóczy javaslata jóval szigorúbb volt a gyárakkal szemben (Gerlóczy 1893). Nem alaptalanul: az iparvállalatok már nem a kezdeti bizonytalan körülmények között, hanem egy erőre kapott hazai gazdaságban működtek. A tanácsnak ekkor már nem lehetett félnivalója attól, hogy a gyárak anyagi ereje megroppan, vagy rosszabb esetben elhagyják és elkerülik a fővárost. Gerlóczy indokoltan és megalapozottan látta azt, hogy a gyárakat — úgymond a „felelősöket” — kötelezzék munkásaik elhelyezésére, már csak azért is, mert a Neményi javasolta magántőkés beruházások a nyolcvanas években rendre kudarcot vallottak. A tanács a Gerlóczy vezette bizottság munkája alapján új lakásügyi szabályrendeletet alkotott, amely a munkáslakások építőinek 30 évi adómentességet biztosított.

Két lakásügyi bizottság, két javaslat, tíz év eltéréssel. Két dolog közös bennük: a fővárost egyik sem tartotta aktív lakáspiaci résztvevőnek, és egyik sem bizonyult sikeres, a lakásépítési kedvet élénkítő javaslatnak. A széles közismertségnek és egyöntetű elismerésnek örvendő fővárosi társadalmi egyesület, a Hajléktalanok Menhelye Egylet a nyolcvanas évtized derekán kapcsolódott be a lakásvitába. Javaslatuk — mások zátonyra futott kísérleteitől eltérően — nem csak a latolgatásig, hanem a megvalósulásig is eljutott. De kik voltak ők?

A HAJLÉKTALANOK MENHELYE EGYLET: ÖRÖKHAGYÓK ÉS MEGVALÓSÍTÓK

A Hajléktalanok Menhelye Egylet munkáját több száz ember segítette a negyven évi fennállás során. Ki szorosabban, ki lazábban kötődött az önmagát gondosan dokumentáló egyesülethez, melytől az évtizedek során alapszabályok, értesítők és évi számadó jelentések tucatjai kerültek a lapok szerkesztőségeibe, a közkönyvtárakba és a városi hivatalokba — utóbbiak máig megőrizték őket. Az egyesület — tekintélyes részt

¹ Neményi a *Pester Lloyd* újságírójaként kezdte közéleti pályáját. Később fővárosi, majd országgyűlési képviselő lett. Fővárosi politikusként különösen sokat foglalkozott a lakáskérdéssel. A Hajléktalanok Menhelye Egylettel újságíróként, támogatóként igen szoros volt a kapcsolata. Az 1890-es évekre képviselőházi tagsága magas vállalati pozíciók formájában belépőt biztosított számára a gazdasági elitbe is.

a sajtó szimpátiájának köszönhetően — szakadatlan népszerűségnek örvendett. A századforduló fontosabb budapesti újságjai: a *Pester Lloyd*, a *Neues Pester Journal*, a *Fővárosi Lapok*, a *Budapesti Hírlap*, a *Pesti Hírlap*, a *Vasárnapi Újság* és az *Egyetértés* egymással versengve indítottak gyűjtéseket a javára — bíráló hanggal csak a Népszava hasábjain találkozunk olykor.

A támogatók és tisztségviselők között akadtak országos politikusok, képviselők, arisztokraták, nagyvállalkozók, gazdag iparmágnások csakúgy, mint évente egy-két forintot befizető, szinte névtelen polgárok. Az anyagi és természetbeni támogatások zömét biztosító nagypolgári kört ezernyi társadalmi, politikai, üzleti és családi kötelek fűzte össze. Tekintsük át az alapítók és a későbbi tisztségviselők legfőbb funkcióit.

Az egyesületet hivatalosan 51 fővárosi polgár alapította 1881 végén, akik szinte mindannyian az egyik legrégebbi szabadkőműves-páholy, a Régi Hívek tagjai voltak. Ám az első menhely, még a páholy kezelésében, 1876-ban nyílt meg, és az Egylet ezt az évszámot tekintette az alapítás időpontjának. Az eredeti alapítók — nem ritkán húszas éveikben járó fiatalok — társadalmi helyzete vegyes volt, ami valószínűleg a szabadkőműves-páholyok nyitott szemléletének köszönhető. Egy részük már 1876-ban is jómódú, felső-középosztálybeli polgár. Ezek többsége önálló, vezető vagy tulajdonos, de találunk beosztott hivatalnokot is. Brüll Lipót és Rieger György már ekkor gőzmalmi igazgatók. Az alapítók között a későbbi fővárosi multipozicionális elit jellegzetes figurái is felbukkannak. Hüttl Tivadar porcelánkereskedő, később tucatnyi cég igazgatósági tagja már az alapításkor a pénzvilág meghatározó alakja volt, csakúgy, mint a bankár Uhl Sándor, aki ugyanekkor az Első Magyar Iparbank egyik igazgatója és a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete felügyelő-bizottságának tagja. Uhl kapocs a malomipar és a pénzvilág között is, hiszen az egylet alapításakor már szerepelt a Rieger György vezette Victoria Gőzmalom felügyelő-bizottságában. Leipziger Vilmos szeszgyáros is a pénzügyi elit felé tartott: 1880-ban a Magyar Általános Takarékpénztár Részvénytársaság igazgatósági tagja volt. Az alapítók között találjuk Gundel János vendéglőst és Klösz György fényképészt is. Gundel János és Kistenmacher Károly (egy bank és egy biztosító igazgatótanácsi tagja) a pesti német evangélikus egyházközösség presbiterei voltak.

Az alapítók társadalmi helyzetén kívül azok tevékenységi körét is érdemes megvizsgálni, hiszen feltűnő két konjunkturális foglalkozás; a malomipar és az építési üzletág elsősége. A fővárosi kereskedelmi gőzmalomoknak nemcsak a vezetői, hanem a beosztott hivatalnokai is részt vettek az alapításban: Förster Erich, Friedrich Győző, Lorsch Frigyes, és Pay'r Ede Károly gőzmalmi alkalmazottak voltak. Kálnoky Izidor lisztkereskedő és Daur György malomszer-kereskedő is a korabeli magyar gazdaság sikerágazatának számító malomiparhoz sorolható. Az alapítók között három építészmérnököt találunk: Rill Imrét, Neuschlosz Ödönt és a nevesebb Feszty Adolfot. Feszty nemcsak számos reprezentatív fővárosi palota, hanem az első menhelyépület tervezője is volt.² A többi menhelyet Schubert Ármin tervezte, és a Hikisch Lajossal közösen működtetett építési vállalkozása pedig a kivitelezésüket végezte — mindketten alapítók voltak. Neuschlosz Ödön a családi fakereskedő-céget fejlesztette komplex építési vállalkozássá

² Feszty tervezte az Andrássy út számos palotáját, az egykori Haris-bazárt a Váci utcában, és a Foncière Biztosító Intézet ma is álló székházát a Váci út és az Andrássy út sarkán (Szénássy 1993).

testvérével, a nem-alapítótag Marcellel közösen. A különböző Neuschlosz-cégek (Halmos 1987) később az Egylet legfontosabb természetbeni segítőként váltak.

Az alapítók másik, szintén meghatározó része szerényebb pozíciójú polgár — pl. órás-mester, kezelőtiszt, kávé- és kocsmáros, ügynök és könyvelő — volt. Az ő szerepük jóformán csak az Egylet életre hívására szorítkozik: az egyesület „fénykorára” nemcsak személyük, hanem egész társadalmi osztályuk is kikerül az Egylet támogatói köréből. A szabadkőműves testvérek tehát a jótékonyosság eszméjét tudták képviselni, de a tervek megvalósulásának anyagi terheit csak a tőkeerős nagypolgárság volt képes állni — és ebbe az osztályba nem mindegyikük jutott el. A kilencvenes évekre az egyesület vezetői és főbb patrónusai már szinte kizárólag a fővárosi gazdasági és társadalmi elitből érkeznek.

Az Egylet munkáját voltaképp a 10—20 tagú Igazgatóság végezte, amelynek konkrét tisztségei időnként változtak. Az igazgatóság a kilencvenes évektől az elnökből, a két alelnökből, egy gondnokból, egy pénztárnokból, egy titkárból, egy jogtanácsosból, egy kéttagú felügyelő-bizottságból és tíz választott tagból állt. A Hajléktalanok Menhelye Egylet elnöke a megalakulástól több mint negyedszázadon át báró Podmaniczky Frigyes volt. 1907-ben bekövetkezett halálakor az Egylet legaktívabb tagja, báró csetei Herzog Péter vette át tiszttét, őt pedig az Egylet 1921-es megszűnéséig, néhány évre, Rózsavölgyi Manó követte az elnöki székben.

A minta-munkásházak tervezése és építése javarészt 1896-ban zajlott: lássuk, kikből állt ekkor a 19 tagú igazgatóság, amelyben még két évtized múltán is találunk tíz elkötelezett eredeti alapítót. Podmaniczky Frigyes egyleti elnöki tiszte mellett számos politikai, társadalmi és üzleti funkciót töltött be. Főrendiházi, majd képviselőházi tag, az Akadémia tagja, valamint az Operaház és a Nemzeti Színház intendánsa, mindemellett három külföldi biztosító magyarországi képviselője volt. Rieger György, Podmaniczkyhoz hasonlóan, a megalakulástól fogva töltötte be alelnöki tiszttét. A Pesti Victoria Gőzmalom igazgatása mellett 1896-ban tagja volt az Országos és Vasúti Ipartanácsnak, valamint a frissen alapított Budapest Lipótvárosi Takarékpénztár Rt. igazgatóságának. A másik alelnök, báró csetei Herzog Péter az 1880-as évek óta aktív támogatója volt az egyletnek, de csak 1890-ben lépett jelképesen az alapítók sorába egy 100 forintos összegű adománnyal. A nagykereskedő 1896-ban a Budapesti Áru- és Értéktőzsde tanácsosa, valamint négy helyi érdekeltégű vidéki vasúti részvénytársaság mellett a Pesti Victoria Gőzmalom Rt., a Magyar Agrár- és Járadékbank Rt. és a Magyar Dohánykereskedelmi Rt. igazgatósági tagja volt.

Az egylet gondnoka nemcsak ebben az évben, hanem évtizedeken át Gundel János, a Szállodások, Kocsmárosok és Vendéglősök Ipartestületének elnöke volt. A magyar vendéglátás neves alakját 1896-ban a Budapesti Társaskocsi Rt. igazgatótanácsában is megtaláljuk. Az Egylet pénztárosa Lorsch Frigyes gőzmalom gondnok volt. A jegyzői tiszttét betöltő, eredetileg mérnök Neuschlosz Ödön fivérével a családi építkezési vállalkozást vezette. Az egylet jogásza ebben az évben is Rózsavölgyi Manó, a Pesti Victoria Gőzmalom Rt. és két kocsi-ölcösznő társulat felügyelőbizottságának tagja, valamint a Kereskedők és Iparosok Hiteszövetkezetének egyik igazgatója lett.

A tisztségviselőkön kívül az egylet igazgatósága nyolc további tagból állt: egyikük nem kisebb név, mint Darányi Ignác országgyűlési képviselő és földművelésügyi mi-

niszter, a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank igazgatótanácsának tagja. Eckermann Ede — egyedüli közhivatalnokként — a főváros mérnöki hivatalának alkalmazásában állt. Az egylethez régóta hűséges Hüttl Tivadar nagykereskedő a multipozicionális elit jeles tagja: a millennium évében féltucat cég legfelsőbb vezetésében foglalt helyet. Megyeri Krausz Izidor szeszgyáros egy takarékpénztár és egy téglagyár igazgató-tanácsában is szerepelt (Klement 2000). Leipziger Vilmos szeszgyáros egy takarékpénztár, egy biztosító és egy bányüzem igazgatásában vett részt. Schmidl Ignác egy fővárosi takarékpénztár felügyelőbizottságában és egy fémgyár igazgatóságában foglalt helyet, Schubert Ármin építési vállalkozó pedig a Royal Nagy Szálloda Rt. vezetésében dolgozott. Hautler Lipót igazgatósági tag tevékenységét nem ismerjük.

Az egyesület igazgatóságának két póttagja Del Medico Ágoston és Friedrich Győző volt. Del Medico a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarában betöltött tisztsége mellett kereskedelmi ülnök volt a Budapesti Királyi Kereskedelmi és Váltótörvényszéken, és igazgató egy ipari részvénytársaságnál. Friedrich, mint említettük, gőzmalmi hivatalnok volt.

Az Egyesület felügyelőbizottsága három tagból állt. Neuschlosz Marcel a családi cég vezetése mellett — Riegerrel együtt — a Budapest Lipótvárosi Takarékpénztár Rt., valamint a Magyar Keramiai Gyar Rt. egyik igazgatója volt. Zückler Adolf az Első Budapesti Gőzmalmi Rt. vezérigazgatójaként és az Országos Magyar Malom Egyesület alelnökeként működött. Déry Izidor a Lujza Gőzmalmot irányította vezérigazgatóként.

A tizenkilenc egyleti vezetőből ketten (Darányi és Podmaniczky) képviselőházi tagok, kilenc pedig tagja volt a főváros törvényhatósági bizottságának: Darányi a IV., Déry a III., Eckermann a II., Gundel és Hüttl az V., Herzog, Krausz és Rózsavölgyi a VI., Podmaniczky pedig a VII. kerület képviselőjeként. Közülük Gundel, Herzog és Hüttl virilistaként is bekerült a testületbe. Darányi két; Eckermann, Hüttl és Rózsavölgyi pedig egy-egy szakbizottságban dolgozott. Eckermann a II. kerületi helyi választmányban is megtaláljuk. Podmaniczky az elnöke, Darányi pedig az alelnöke volt az Országgyűlési Szabadelvű Pártkörnek. Az idő előrehaladtával egyre szaporodnak az igazgatótanácsai, felügyelő-bizottsági posztok, a különböző cégekben viselt elnöki vagy alelnöki pozíciók — a politikai és gazdasági tőke tehát nő, a kapcsolati háló pedig egyre szövevényesebbé válik. Egyesületünk érdekes metszetét nyújtja a fővárosi elitnek.

A tisztségviselők az egyleti munkán túl több más társadalmi és jótékonyági egyesületben tevékenykedtek, és ne feledjük: többségük szabadkőműves volt — Neuschlosz Marcel 1893-tól helyettes nagymester. Podmaniczky a Honvédsegélyező egyesületben, Herzog a Budapesti Szünidei Gyermektelep Egyesületben, az agrárius politikus Darányi a Magyar Gazdák Társaságában, Hüttl és Neuschlosz Marcel a szabadkőműves alapítású Budapesti Kereskedelmi Betegápoló Egyesületben, Del Medico pedig a Második Kerületi Polgári Körben viselt vezető tisztséget. Ha eltekintենek a választott 1896-os időmetszettől, az Egyesület tisztségviselőit és támogatóit még több vezető pozícióban találunk meg. Ugyanezekben a cégekben, ámde más időszakokban pedig más, az Egylethez kötődő potentátokra is lelnénk. Térjünk inkább át arra, mivel foglalkozott ez a válogatott, rendkívül erős társadalmi és anyagi tőkével rendelkező társulat: mit csinált a Hajléktalanok Menhelye Egyesület 1876-tól a munkáslakások felépítéséig, 1897-ig?³

3 A Hajléktalanok Menhelye Egyesület tevékenysége itt nem részletezett okok miatt a századforduló körül megtorpant. Az Egyesület 1921 őszén szűnt meg hivatalosan. (Súlyos válságba került a főváros szegényügye.) *A Nép*, 1921. szeptember 8.

A FŐVÁROSI HAJLÉKTALAN-GONDOZÁS KIALAKULÁSA

A 19. század végén a főváros lakosságának egy százaléka — néhány ezer ember — hajléktalan volt. Fedélhez juttatásukkal a város létrejöttétől az első világháború végéig lényegében csak a Hajléktalanok Menhelye Egylet foglalkozott (Győri 1998, Dömsödi 2000). 1885 és 1918 között telente működött ugyan egy „Második kerületi Melegedőszoba és Levesosztó Intézet” a mai Széna tér közelében, de ez csak meleg ételt biztosított a rászorulóknak, éjjeli fekvőhelyet nem.⁴ A javarészt belbudai polgárokból álló baráti társaság egy nagy múltú lokálpatrióta társadalmi egyesület, a budai polgári lövölde-egylet köré csoportosult, melynek tagja volt a számunkra már ismerős Darányi Ignác, Del Medico Ágoston és Eckermann Ede is.⁵

Az első budapesti hajléktalan-menhely 1876. február 19-én nyílt meg a VIII. kerületi Akácfa utca 24. szám alatti ház pincéjében, de még ugyanazon év késő őszén a IX. kerületi Stáhly utca 6. szám alatti, évi 600 forintért bérelt helyiségbe költözött. 1880-ban többszobás fiókmehely nyílt Hatvani Deutsch Bernát Nádor utcai házában. A deszkapriccsekkel berendezett, de higiénikus helyiségek felszerelésének és fenntartásának néhány ezer forintos költségét teljes egészében a Régi Hívek páholy fedezte. A később több százazres nagyságrendű építkezéseket vezénylő, pénzügyileg sikeres társaság az első éveit több száz forintos veszteséggel zárta.

Az első, önálló építésű egyleti menhely 1883. november 1-én nyílt meg az akkor még periférikus fekvésű Rottenbiller utca 16—18. száma alatt. A ház a 130 férőhely mellett tartalmazta a szükséges mellékhelyiségeket és a felügyelő szolgálati lakását is. Az építkezést az időközben jócskán felduzzadt egyleti tőke mellett a Pesti Hazai Első Takarékpénztár 10.000 forintos kölcsöne fedezte. 1886 nyarán az Egylet a menhelyszolgáltatások városi léptékű bővítéséről szóló tervezetet nyújtott be a fővárosi tanácsnak.⁶ Az elképzelések között a Rottenbiller utcai épület bővítése, és új pesti vagy budai menhely építése is szerepelt — minden javaslatához hozzávetőleges költségvetés tartozott. A második menhely végül a balparton (azaz Pesten), az Alföldi utca 6—8. alatt épült meg. Az Egyletnek ismét kölcsönre volt szüksége, de a pénzügyi intézetektől formális okok miatt ezúttal nem jutottak tőkéhez. A szükséghelyzetben a főváros használta fel a tisztviselői nyugdíjalapját a célra, így juttatva az Egyletet 76.200 forintnyi kölcsönhöz. Az 1888 telére elkészült 380 fekhelyes épület összesen 74.431 forintba került.

A budai menhely hiányára nemcsak az Egylet, hanem a helyi polgárság is felhívta a figyelmet. A Duna jobbparti kerületeinek előljáróságai 1889 tavaszán közös levelet intéztek a tanácshoz, melyben a környék pauperizmusára és túlpárti példákra hivatkozva, egy főváros által patronált hajléktalan-menhely felállítását kérték.⁷ Az utolsó

4 A „Székesfővárosi melegedő szoba és levesosztó-intézet” alapszabályai. Budapest, 1900. BFL IV. 1407 b I. 3441/1897, Számadó jelentés Budapest főváros II. kerületének országúti részében, az 1885/6 téli évad idejére felállított „nyilvános melegedő helyiség” működéséről. BFL IV. 1407 b IX. 889/1886.

5 Fontos mozgalom Budán. *Budai Hírlap* (Andreánszky-féle) 1892. július 31. A budai lövészegylet a város legrégebbi társadalmi egyesülete volt (Schmoll 1899).

6 A Hajléktalanok Menhelye Egylet levele a tanácshoz. 1886. június 1. BFL IV. 1407. b IX. 1934/1888.

7 Budai kerületek előljáróinak levele a tanácshoz. 1889 április. BFL IV. 1407. b IX. 1934/1888.

népszámlálás csak a budai oldalon több száz embert írt össze, akik odúkbán, barlangokban, árkokban húzzák meg magukat — írják a levél szerzői, többek között Harrer Pál (Óbuda polgármestere, majd előljárója), Brüll Lipót, Darányi Ignác, Eckermann Ede, és Podmaniczky Frigyes. Ugyanaz a nagypolgárokból, nagyvállalkozókból, fővárosi képviselőkből és hivatalnokokból álló kapcsolati háló működik itt is, amely létrehozta és működtette a Hajléktalanok Menhelye Egyletet és a Második kerületi Nyilvános Melegedőszoba és Levesosztó Intézetet.

Az Egylet némi vita után a mai Széna tér mellett, a Szegényház (ma Varsányi Irén) utca és a frissen létesített Menház (később Iparitanuló, ma Bakfark Bálint) utca sarkán építette fel a 185 fekhellyel, tágas népkonyhával és melegedőszobával felszerelt, 1892 végén megnyílt új, harmadik menhelyet. Ez a terület korábban is jóléti-egészségügyi intézmények helye volt: itt működött a budai szegényház, a korábban említett Levesosztó Egylet és a régi Szt. János kórház. A közelben találjuk a Ganz gyárat is. Mivel az építkezés területrendezéssel, új utcák megnyitásával is járt, az Egyletnek szüksége volt a Fővárosi Közmunkák Tanácsának beleegyezésére. Meg is kapta — mindkét intézmény élén Podmaniczky Frigyes állt. A budai menhely 47.455 forintba került.

A harmadik menhely elkészültekor, a kilencvenes évekre az egylet ismertsége, népszerűsége és anyagi ereje csúcson állt. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a több tízezer forintos építkezések, a főváros növekvő bizalma és az a prominens tisztségviselői kör, amivel már megismerkedhettünk. Az Egylet figyelme ekkoriban a IV. és a IX. kerület szegény lakossága felé fordult, itt látták jónak új menhely létesítését.⁸ Bár Schubert Ármin mindkét helyre készített terveket, a negyedik — és egyben utolsó — menhely a IV. kerületbe, a Külső Váci (Angyalföldi) útra került. Három sikeres példa után a negyedik építkezés rutinszerű volt. A négyszáz ágyas új épület 1894 utolsó előtti napján készült el.

A fővárosi jótékony egyletek bevételi forrása rendszerint a folyamatos adakozás, az esetenkénti örökagyás és a rendszeres tanácsi segély volt. Egyetlen hajléktalan-menhely építési költsége viszont meghaladta azt a teljes összeget, amelyet a főváros évente az összes jótékony egylet támogatására fordított. Mindenképp érdemes tehát közelebbről megvizsgálni azt a pénzügyi viszonyt, amely a menhely-egyletet ilyen kivételes helyzetbe juttatta, és amely a bevált példák alapján, a Millennium idején a mintamunkásház-telep építését is lehetővé tette.

EGY KIVÉTELES HITELKONSTRUKCIÓ

A menhely-építkezések rendre hasonló módon zajlottak. Az Egylet — jórészt informális csatornákon, személyes tudakozódás vagy a sajtó útján — értesül arról, hogy a főváros mely részén zsúfolódik éppen össze a legszegényebb munkásság, hol töltik az éjszakát a legtöbben a szabadban. A főváros tanácsa hamarosan új menhely építését javasoló levelet kap az igazgatóságtól. Az indítványban nemcsak az építkezés költség-

⁸ A Hajléktalanok Menhelye Egylet igazgatóságának számadó jelentése (a továbbiakban: Számadó jelentés) az 1893. évről. Budapest, 1894.

terve szerepel, hanem a telek pontos helye is. A telek műszaki kijelölése és közművesítése után a tanács ingyenesen az Egylet rendelkezésére bocsátja azt anélkül, hogy az ingatlan tulajdonjoga az egyesületre átszállna. Utóbbi csak használati jogot élvez a telek fölött mindaddig, amíg alapszabályának megfelelő jótékony tevékenységet végez. Az egyesület a maga költségén — azaz voltaképp ingyenesen, hiszen az építésszek tagok voltak — elkészíttetett tervek alapján nekilát az építkezésnek. A szerződés értelmében kötelesek a kivitelezés legolcsóbb módját választani, vagyis az ajánlattevők közül a legnagyobb engedménnyel dolgozókat megbízni. Minden egyes iparost az egyesület szerződött és fizet ki, munkájukat közvetlenül és a helyszínen az igazgatóság megbízottai ellenőrzik. Az Egylet építész és építési vállalkozó tagjainak tapasztalatait ezen a téren nem lehetett kétségbe vonni.

A beruházások minden alkalommal ugyanazon a kivételes és bőkezű tanácsi hitelkonstrukción alapultak. A két félnek alkalmanként csak a konstrukció aktuális részleteiben kellett megállapodnia, ám ezek is rendre ugyanazt a mintát követték. Akár magánbanktól származott a hitel, akár fővárosi alapból, az építkezést — az Egyletnek juttatott igen magas (több ezer forintos vagy koronás) havi segély formájában — lényegében a tanács fedezte. Ha a tervezést és az ingyenmunkát nem számítjuk, az egyesületet mindössze a menhely felszerelésének (amúgy tetemes) költségei, a későbbiekben pedig a napi fenntartás, állagmegóvás és a felszerelés pótlásának kiadásai terhelték.

A négyből három menhely felépítésekor az Egylet banki kölcsönöket élvezett, a főváros pedig pontosan a részletek törlesztéséhez igazította az egyesület havi rendszeres segélyezését. Ugyanígy járt el a második, Alföldi utcai építkezéskor is, amikor viszont banki kölcsön felvételére formális okok miatt nem kerülhetett sor. A tanács ekkor saját tisztségviselői nyugdíjalapját használta fel egy 33 (!) év alatt törlesztendő kölcsön nyújtásához. A község tehát minden esetben úgyszólván *átfolyatta* a menhelyek építési költségeit a társadalmi egyleten, hiszen hónapról hónapra a saját maga nyújtotta kölcsön törlesztéséhez szükséges részleteket utalta át annak. Miért volt erre szükség? Miért látta a tanács helyesnek azt, hogy miután egymaga fedezett egy-egy költséges beruházást, kamat- és kezelési terhekkal tetézve egyik zsebéből a másikba csoportosítsa anyagi erejét?

Azért, mert a főváros vezetése a legalsóbb szintű jóléti ellátást nem községi, hanem társadalmi feladatnak tartotta, és a konkrét tetteket a rendszeresen segélyezett társadalmi és egyházi egyesületekre bízta. A szociális gondoskodás nem tartozott a helyhatósági feladatok közé, a népjóléti vagy közjótékonyági ügyosztály jobbra adminisztratív és ellenőrző munkát végzett. A legszegényebb népesség társadalmi viszonyait a tanács — szabályozó jelleggel — egészségügyi, járványügyi és rendészeti kérdésként kezelte.

A munkáslakás-hiányt a tanácsi személet a rendészeti, egészségügyi és jóléti problémák metszetében helyezte el, azaz a probléma mindegyikhez tartozott, de egyikhez sem kizárólagosan. Időrendben is ebben a sorrendben változott a város hozzáállása: a tanács kezdetben egészségügyi és rendészeti jelenségek mentén észlelte a problémát, de felismerte a helyzet gazdasági-társadalmi jelentőségét, és a megoldást — külön bizottságok útján — maga is kereste. A fő kérdés a város számára a saját szerepe volt. A hatósági beavatkozás körüli sosem csillapodó vitát híven szemlélteti a második lakásbizottság jegyzőkönyve: „Nem helyeslem azt, hogy a főváros semmit sem tesz” — hang-

zott egy képviselő hozzászólása 1893. május 15-én. „Ha egyszerűen kimondjuk, hogy a társadalom feladata e bajokat orvosolni, akkor semmi sem fog történni. Én azt tartom, hogy társadalmi úton alig lesz lehetséges a szükséget szenvedők tizedrészét kielégíteni, azért kívánatosnak tartanám, hogy e szakaszban jelöltessék meg a főváros feladata.”⁹ A liberális várospolitikát hirdető felelet szerint viszont „ne propagáljunk mindig csak oly eszméket, hogy mindent a hatóság létesítsen, a hatóság oly sok felől s annyira igénybe van véve, hogyha hivatását e körben jól betölti, akkor hasznos munkát végez. Amit a társadalom képes elvégezni, azt ne vonjuk a hatóság munkakörébe, de támogassuk a társadalmi tevékenységet s ha a társadalom nem fogja teljesíthetni a reá e tekintetben váró munkát, akkor jön majd segítségére a hatóság.”¹⁰ A főváros a mindennapokban továbbra is leginkább egészségügyi és műszaki hatóságként avatkozott a munkáslakások kérdésébe.

A Hajléktalanok Menhelye Egylet és a tanács között létrejött együttműködés és hitelkonstrukció lényegében a többi jótékony egylet fenntartását biztosító tanácsi segítyezésen alapult, bár arányaiban sokszorosan meghaladta azt. A tanács az egyesületek szubvencionálása folytán mentesült az adminisztrációtól, de legfőképp liberális elveinek feladásától.

AZ ÉPÍTKEZÉS ELŐZMÉNYEI ÉS AZ EGYLET RÉSZVÉTELE A LAKÁSVITÁBAN

Ki indítványozta elsőnek, hogy a Hajléktalanok Menhelye Egylet munkáslakások építésére vállalkozzon? Nehéz eldönteni, hiszen a lakásvita a nyolcvanas évek óta tematizálta a budapesti közbeszédet, és a vitában az Egylet vezetői is megszólaltak. Az egyesületnek a lakáshelyzet iránti figyelme nem újkeletű, hiszen alapítói között a sok munkást foglalkoztató gyárosok mellett feltűnően sok építész és építési vállalkozót is találtunk. A gyárosok munkásaik helyzetéről értesülve figyelhetek fel a kínzó problémára. A közhasznú társaságokról feltétlenül tudtak, hiszen a Neményi Ambrus vezette első lakásügyi bizottság 1883-ban külföldi példák felkutatásával, városi rendeletek és egyesületi alapszabályok összegyűjtésével kezdte a munkát — márpedig Neményi eminens résztvevője volt az egyleti életnek is, tanácsi bizottságában pedig ott találjuk Brüll Lipót egyleti alapító tagot, Fuchs Gusztáv alelnököt és Darányi Ignácot. Mint egyik levelükből kiderül, a bizottsághoz érkezett érdekesebb prospektusokra maga Kamermayer Károly polgármester is felhívta az egyesület figyelmét.

A malomigazgató Brüll ugyanabban az évben, egy komplett munkásjóléti programon belül, önállóan is közzétette lakásügyi elképzeléseit (Brüll 1883). Könyve külföldi példákon keresztül, az előnyök és a hátrányok összevetésével, részletesen szól a baleset- és nyugdíjbiztosításról, a segítyezésről, a balesetvédelemről, a fogyasztási egyletekről, a munkások táplálkozásáról és egészségügyéről — a legsürgetőbbnek azonban a lakáskérdést tartja. Utóbbiról írva ugyanazokat a külföldi példákat említi, mint Neményi: az angol cottage-építkezést és a németországi Mühlhausen városának köz-

⁹ Bobula János hozzászólása a lakásügyi bizottság 1893. május 15-én tartott ülésén (Gerlőczy 1893: 42).

¹⁰ Ugyanott.

hasznú építési társaságát, melyet a területet anektáló III. Napóleon hatalmas pénzügyi támogatásban részesített.

Brüll a bércszárnyák („laktanyák”) és a cottage-telepek kombinálásában látta a megoldást. A város sűrűn lakott belső övezeteiben emeletes bérházakra van szükség, ám ahol elegendő hely van, ott családi házakat kell építeni — írta. Budapesten ekkor még jócskán akadt beépítetlen terület az ipari telepek közelében. Az építkezést viszont semmiképp sem szabad a magas profitot hajszoló, netalán spekulatív tőkére bízni. Sőt, a vállalkozónak lehetőleg semmilyen haszonra sem lenne szabad szert tennie. Brüll elképzelése három pilléren nyugodott: társadalmi, állami és községi részvétel. Először, a feladatra külön építési társaságot kell alapítani, mely legfeljebb minimális haszonra számít. Másodsor, az államnak tekintélyes alapító összeggel kell az építkezéshez hozzájárulnia. Harmadsor, mivel a telkeket piaci áron lehetetlen megszerezni, a helyhatóságoknak ingyen kellene azt az építkezések számára átengedni.

Talán az Egylet életébe később szervesen beépülő Neuschlosz-cégektől származik az ötlet, amelyek 1886-ban, a közeledő kolerajárványra tekintettel, munkáskolóniák építésére ajánlkoztak a tanácsnál? Neuschlosz Ödön, Marcel és Károly csekély hasznú üzleti vállalkozás formájában látott volna neki az építkezésnek. A helyhatósággal együttműködő közhasznú építési társaság lényegének tömör megfogalmazását olvashatjuk levelükben: „A felállítandó épületek vételára és a befektetett tőke kamatai fejében a főváros által nekünk minden egyes lakás után 100 azaz Egyszáz forint volna évenként fizetendő tizenhét egymásután következő éven át, mely idő alatt az épületek jó karban tartását saját költségeinken vállalnánk magunkra; tizenhét év lefolyása után az épületek minden további megtérítés nélkül a főváros tulajdonába mennének át...”¹¹

A tanács 1887 tavaszán, Neuschloszék levele után alig fél évvel nyilvános pályázatot hirdetett munkáslakások építésére. A Lehel úton, a Szapári utcában, a Kárpát utcában (a Victoria és az Erzsébet gőzmalmok tőzsomszédságában), a Közvágóhíd utcában és a Marhahajtó úton jelölték ki a telkeket — eredménytelenül.¹²

Ugyanebben az évben lendült először akcióba a Hajléktalanok Menhelye Egylet is, de ez a korai indítványuk még megvalósulatlan maradt. Mégis érdemes megismernünk, hiszen közvetlenül értesülünk az Egylet gondolkodásáról. A szokatlanul terjedelmes levél, miután leszögezi, hogy a munkáslakás-építés a hatóság és a társadalom közös feladata, alaposan megindokolja az építkezés hasznát. Az érvek nem sokban különböznek azoktól, amelyeket az egyesület a menhelyekkel kapcsolatban szokott a tanács felé hangoztatni. A munkáslakás-építés legfőbb nyereségei ezek szerint a szegény munkásság emberi méltóságának és erkölcsének megőrzése, a társadalmi harmónia megóvása, valamint a költségek gazdasági és társadalmi (áttételes) megtérülése:

[A lakáskérdés] szerencsés megoldásától függ egyrésztől egy nagy néposztálynak *emberi módon* való megélhetése [...]. Ez idő szerint a munkás osztály nagy része korcsmákban tölti javaidejét, és csekély keresményét a tetet és lelket megrontó pálinkára költi el, azután pedig eltompult lelki állapotában azon nyomorult és

11 Neuschlosz Ödön, Marcel és Károly levele a tanácshoz. 1886. augusztus 24. BFL IV. 1407 b III. 1138/1884.
12 BFL IV. 1407 b III. 1138/1884.

zsúfolt helyiségekben húzódik meg éjszakára, amelyek úgy a *ragályoknak*, mint az *erkölcstelenségnek* főfészkei s amelyek egy részről a jobb, nemesebb indulatot a szegényebb néposztályban elnémítva, ezt a *társadalom elkeseredett ellenségévé teszik*, melyet *csakis rendőri hatalom* tart ideig-óráig féken, másrészt pedig főfészkei a ragályos kóroknak, amelyeknek nemcsak az azokban lakó néposztályból, hanem a *társadalom többi rétegeiből* is számtalanok esnek áldozatul.¹³ (Kiemelések tőlem. — D. B.)

A levélben különös hangsúlyt kap két, a korra jellemző szempont: a társadalmi harmónia megóvása és a magasabb pozíciójú osztályok védelme (Gyáni 1999). Az előbbit, a fegyelmézést a kortárs szocialista politikai sajtóból is ismerhetjük: a baloldali kritika rendszeres vádja volt, hogy a „polgári” népjóléti intézkedések látszatjellegűek, és igazi céljuk a szocialista mozgalmak felé irányuló tömeg politikai lecsendesítése, ily módon az elégedetlenség kitörésének elfojtása. A nyomornegyedek okozta egészségügyi problémák kezelését viszont jobbra a városok vezetése problematizálta. A higiénikus építkezést, sőt magát a városrendezést a legtöbb európai nagyvárosban valóban az a felismerés sarkallta, hogy a járványok és tűzvészek — a telepek lehangoló látványával ellentétben — nem állnak meg a munkáskolóniák palánkjainál (Hardy 1993).

Az egyesület a lakásépítést a nagyvárosi egészségügyi infrastruktúra kihagyhatatlan elemének tartotta. A városban az 1860-as évek óta többször pusztított kolerajárvány, több ezer ember életét követelve. Az 1880-as években a járvány újabb hulláma érkezett Budapestre. A tanács a legsúlyosabb időszakokban karanténként szolgáló ideiglenes fabarakkok ácsolásával és a lakások fertőtlenítésével küzdött a betegség terjedése ellen. Nagyrészt a kolera következménye volt, hogy a hatóságok biológiai-egészségügyi kategóriákkal közelítették a lakhatás problémája felé. A város a közművek fejlesztése, csatornák építése révén próbált az egészségügyi viszonyokon javítani. A túlzúsúfoltságon viszont ez mit sem segített. A társadalmi-politikai érvek után az egylet levele a tanács anyagi érdekeire, illetve a hatóság kiadásainak megtérülésére hivatkozott.

A 19. század közepén megszülető modern nyugat-európai várostervezést, az „hausmannizációt”, éppen a nagyvárosi szegénység megjelenése szülte. Ez azonban nem szorítkozott az alsóbb társadalmi csoportok elszigetelésére, hanem együtt járt az egészségügyi és egyéb kommunális infrastruktúra nagymérvű fejlesztésével is (Gyáni 1992). Budapesten 1889-ben Közegészségügyi és Bakteriológiai Intézet, 1892-ben Fertőtlenítő Intézet létesült. Ezt a folyamatot azonban a lakáshelyzet gyökeres javításának kellett volna kísérnie — lényegében ezt ismerte fel az egyesület, és erre tett javaslatot a tanácsnál.

Az Egylet nem arra bízta a fővárost, hogy egymaga elégítse ki a munkáslakás-szükségletet, hanem arra, hogy egyetlen mintatelep építésével mutasson példát, és ébressze fel a vállalkozók körében a beruházási kedvet — máskülönben aligha várható az építkezések beindulása. Az Egylet a terveket és a költségvetést is elkészítette és benyújtotta. Egyetlen Cziegler Győző tervezte, 50 lakásból álló típusépület megépítését 60.000 forintra tervezték. Az évi lakbér a lakás elhelyezkedésétől függően 75 és 100 forint között lett volna. A 4570 forintos évi teljes bérjövedelemhez képest az egylet a fenntar-

13 A Hajléktalanok Menhelye Egylet levele a tanácshoz. 1887. december 3. BFL IV. 1407 b VI. 1136/1886.

tási költségeket (az építés költségeinek kamatait is beleértve) 4000 forintra taksálta. A fennmaradó 570 forintot pedig még lakbérkedvezményekre is fordíthatónak látták. A lakások tulajdonjoga bizonyos idő múltán akár a bérlőre is átszállhatott volna.

A javaslatot 1892-ben megismételték¹⁴ — mindkettő eredménytelen maradt. 1893-ban, munkáslakások építésére készülve a tanács többek között a Neuschlosz-cégektől is ajánlatot kért — de az eredményt nem ismerjük.¹⁵ Néhány évvel később azonban a Hajléktalanok Menhelye Egylet és a tanács között intenzív eszmecsere indult a kérdéstről.

A HAJLÉKTALANOK MENHELYE EGYLET MINT KÖZHASZNÚ ÉPÍTÉSI TÁRSASÁG

Az egyesület vezetői jól ismerték a közhasznú építési társaság fogalmát és előnyeit, hiszen külföldi példákról is értesültek. 1897-ben, a telep elkészültekor, a levelezést és valamennyi fontos dokumentumot összegyűjtve, könyv alakban jelentették meg az építkezés történetét. A telep, amint a rövid előszó fogalmaz,

bizonyítékul akar szolgálni arra nézve, hogy társadalmi úton esetleg *közhasznú építési társaságok* útján létesítendő nagyobb szabású ily munkásháztelepek emellett, hogy a főváros szegényebb sorsú lakosságának eddig fájdalmasan nélkülözött egészséges és olcsó hajlékokat nyújtanának, bérjöveldelmük révén a *befektetett tőkének kielégítő kamatozását és törlesztését* biztosítanak.¹⁶ (Kiemelések az eredetiben)

A példamutatás szándékától vezérelve az egyesület a reménybeli közhasznú társaság szerepét játszotta, míg a tőkét a főváros biztosította. A kötet a tanács 1896. januári, 100 lakás építését célzó felkérésével indul, noha tudjuk, hogy az ötlet az egyesülettől származik. Az egylet túlradóan lelkes válasza újfent a példamutatás és a közhasznú társaság létesítése mellett érvelt:

Mert ki lévén zárva az, hogy a szükségelt több ezernyi munkáslakást maga a főváros közönsége saját költségein építse és saját kezelése alá vegye, mindenképpen oda kell törekedni, hogy az ily munkástelepek a magas kormány és a főváros nagyérdemű közönségének kellő támogatása mellett társadalmi úton létesüljenek. [...]

[A lakások] *oly jövedelmet biztosítanak, melyből a kezelési és javítási költségeken kívül a befektetett tőke rendes kamatai és törlesztési részletei minden nehézség nélkül kikerülhetnek.* [...]

Mihelyt a hazai tőke biztosítva látandja az ezen célra felhasználandó összegek kamatozását és előre meghatározott időben való visszafizetését, amint hogy a bérjöveldem ezen biztonságot teljes mértékben megadja — számíthatunk arra, hogy az intéző körök készségesen fognak a humánus és hazafiúi cél szolgálatába szegődni és *egy alkotandó közhasznú építési társaság* alaptőkéjéhez hozzájárulni. [...]

14 Számadó jelentés 1892.

15 BFL IV. 1407 b III. 3040/1893.

16 Hajléktalanok Menhelye Egylet: *A budapesti munkáslakások kérdéséhez*. Budapest, 1897. Oldalszámok nélkül.

Készeknek nyilatkozunk azonban az építési terveknek elkészítésére, az építés vezetésére, valamint egyelőre további intézkedésig, a telep kezelésére.¹⁷ (Kiemelések az eredetiben)

A tanácsnak az építkezések vezénylésére felállított ad hoc bizottsága és az egyesület vezetői hamarosan személyesen állapodtak meg a részletekben. A telket nyár elején a ferencvárosi Alsó Bikarét-dűlőben, a Soroksári út és a Kén utca sarkán jelölték ki.¹⁸ A helyszín megválasztását a tárgyalások során egyik fél sem indokolta. Talán nem is nagyon kellett: a Ferencváros, a Soroksári út jellegzetes gyárvidékével, hosszú ideje a főváros egyik legfontosabb ipari körzete volt. A 19. század közepétől nemcsak kisüzemek, hanem országos jelentőségű, komplett gyártelepek jelentek meg a kerületben, javarészt a Duna mentén. A környéken leginkább építőipari, vegyipari és élelmiszeripari gyárak települtek meg. Az 1880-as évektől a Soroksári út a főváros élelmiszeriparának központja lett — öt gőzmalommal, három szeszgyárral, szalámigyárral és vágóhidakkal. Vegyi anyag-gyárak, gépgyárak és építőanyag-telepek is működtek itt (Xantus 1959). Az egyesület vezetése biztosan ismerte a környéket és az itteni munkásság problémáit: a Soroksári útra került volna ugyanebben az évben az Egylet ötödik menhelye is, de az építkezés a vasút támasztotta tűzvédelmi kifogások miatt meghíúsult.¹⁹

A tanács első feladata a parcellázatlan telek kijelölése és a terület közművesítése volt. Az első megállapodás szerint a 13.000 négyszögöles telekre négy egyemeletes házat terveztek, mindegyikben 25 szoba-konyhás lakással, a telep kezelését pedig 3 évre az egyesületre bízták. A „block-rendszerben” épülő telep terveit, valamint az építkezés és a működtetés költségvetését két hónappal később, szeptemberben kapta meg a tanács az egyesülettől. Az Egylet, mint látszik, az angol példát tartotta irányadónak, de ez az elrendezés csak egyike volt a korabeli munkáslakás-építkezéseknek a szigetországban (Burnett 1978).

A tervezéskor takarékosági, higiéniai és funkcionális szempontokat vettek figyelembe. Ez az elgondolás 8 házzal, 400 lakás felépítésével számolt, aminek az 1896/7-es építkezés csak az első fázisa lett volna. A fennmaradó telekrészre került volna az óvodát, a boltot, a munkáskaszinót és a fürdőt magába foglaló közösségi épület. A szobát 22, a konyhát 13 négyzetméteresre tervezték, és minden lakáshoz tartozott egy majdnem 9 négyzetméteres pincerekesz. Két lakásra jutott egy árnyékszék, egy épülethez pedig két közös mosókonyha tartozott. A pénzügyek számításánál az egyesület teljes állami és községi adómentességet vett alapul. Egy lakás teljes költsége eszerint nagyjából 1500 forint volt, az első fázis teljes költségvetését 140.000 forintra tették. A heti lakbért 2 forintra tervezték, de az egylet szerint ha a tanács lemondana a telek értékének kamatairól, ez 1 forint 77 krajcárra csökkenne. 1897 tavaszán a főváros mérnöki hivatala módosította a terveket. Az üvegfalakkal fedett folyosók építése végül megdrágította a beruházást, és a tervezett hetibér 2 forint 12 krajcárra emelkedett.

17 Hajléktalanok Menhelye Egylet: *A budapesti munkáslakások kérdéséhez*. Budapest, 1897. Oldalszámok nélkül.

18 A telep három megmaradt épülete mai utcabeosztással a Soroksári út, a Kén utca, az Illatos út és a

Gubacsi út határolta telken, a Kén utca 3. alatt áll.

19 BFL IV. 1407. b III. 576/1896.

A végső költségvetés 1897 áprilisára készült el. A főváros a százmillió koronás állami kölcsön terhére szavazta meg az építkezés 15 1.200 forintos költségét. A belügyminiszteri jóváhagyás májusban érkezett meg. A tervekhez a Fővárosi Közmunkák Tanácsa is hozzájárult, és az egyesület 1897. május 11-én megkapta az építési engedélyt. A tanács az építkezés felügyeletére bizottságot alakított a városi főmérnök részvételével, bár az építkezés előrehaladását közvetlenül az egyesület ellenőrizte. A lényeges kérdésekben, pl. a vállalkozók megbízásában a tanácsi bizottság döntött. Az építkezés fázisait és a szakkérdéseket a főváros szakhatóságai felügyelték. Az Egylet hivatonta bemutatta a tanácsnak az elvégzendő munkák költségvetését, és a VI. ügyosztály jóváhagyása után jutott a részletekhez. A vállalkozókat sosem egy összegben fizették ki: egy cég akár 5–6 számlát is benyújtott a munkák előrehaladásával. Kifizetés előtt minden egyes számlát be kellett mutatniuk a tanácsi bizottságnak és a műszaki felügyelettel megbízott mérnöknek. Még a folyamatos pénzügyi szupervízió után is az Egyletnek az építkezés befejezésekor valamennyi eredeti számlát át kellett adnia a tanácsnak, és újra részletesen el kellett számolnia a pénzzel.

Nem tudjuk, hogy az egyesület minek alapján kért árajánlatot a kivitelező-cégektől, vagyis miért épp ezek a vállalkozások építhették a lakásokat. Mindössze egyetlen ismerősre; Neuschlosz Károly épületasztalos-cégre akadunk közöttük. A munkák elvégzésére nem hirdettek nyilvános pályázatot. Az egyesület — a tanáccsal kötött szerződés alapján — a kivitelezői cégek szűk köréből maga választhatta ki a legolcsóbb, de minőségi munkát végzőket. Az építkezésben végül húsz cég vett részt. A Wellisch Sándor és Gyula végezte föld- és kőművesmunkák díja a teljes költségvetésnek majdnem a felét tette ki. A kőfaragás, Majorossy Géza munkája, több mint húszezer forintba került. Az árengedmények tág határok között mozogtak. A legnagyobb arányú, 40 százalékos engedményt az aszfaltozómunkát végző Heidelberg Tivadar cége tette. Heidelbergnek biztosan jól jött az új munkáslakások építése, hiszen vegyészeti gyára éppen a Soroksári úton működött. Öten dolgoztak még 20 százalék feletti engedménnyel: Kahler Albert mázoló, Grünhut József bádogos, Hirsch Mihály burkoló, Tomschay Károly cserépfedő és Pick Ede lakatos. Kilenc cég egyáltalán nem adott engedményt, így az átlagos árcsökkenés 10 százalék alatt volt.²⁰ A telek és minden épület — a menhelyekhez hasonlóan — a főváros tulajdonában maradt. A telket a főváros költségén közművesítették, parkosították és biztosították tűzkár ellen. A teleppel kapcsolatos hivatalos levelezés illetékei is a fővárost terheltek.

A lakásokat 1898 legelején adták át. Az első — és egyetlen — fázisban négy darab négyszintes téglapépület, azaz 96 lakás készült el. A lakbért az egyesület javaslata alapján a tanács állapította meg. A családok az első években 4 koronát, azaz 2 forintot fizettek hetente. Ez valóban mérsékelt árat jelent, de semmiképp sem olcsóságot. Nehéz a budapesti lakbéreket összehasonlítani, mert a századforduló körül — és különösen utána — ezek az összegek a ház pontos helyétől függően igen eltérőek voltak (Gyáni 1992: 77–95, 186–192).

A telep kezelését a tanács három évre az Egyletre bízta — ez később is így maradt, a kezelési szerződést háromévente megújították. Az egyesületnek negyedévente részletes

²⁰ Sommás költség-kimutatás a IX. Soroksári és Kén utca sarkán épített munkásházak iránt. BFL IV. 1407 b VI. 577/1899.

elszámolást kellett készítenie a befolyt teljes bérjövdelemről és az abból levonandó kiadásokról, melyek a tanács kikötése szerint nem haladhatták meg a bevétel 5 százalékát. A kiadásokat négy részre osztották. A kezelési számla csak a telepfelügyelő háromszor 80 koronás havi bérét tartalmazta. A karbantartási számlán szerepeltek a kisebb-nagyobb javítások (tűzhelyek, vezetékek, ablakok), az apróbb iparosmunkák összegei, a kéményseprés díja vagy az építési pótlások költségei. Ez az összeg az első években havonta 50 korona körül volt. A világítási számlára került a kőolaj, a lámpabél és a lámpaüveg ára — ezek a tételek a téli hónapokban 100 korona fölé emelkedtek. A költség számlán csak a levelezést és a kocsiköltséget számolták el — néhány koronában. A mindezek levonása után fennmaradt összeget a fenntartóknak a bérnegyed lejárta után legfeljebb két héttel be kellett fizetniük a tanács pénztárába.²¹

A lakók és a telep életéről alig maradt fenn írott emlék. Nem tudjuk, hogy az építkezés befejezése — a többi lakóépület és a közösségi helyiségek felépítése — egyáltalán felmerült-e a tanácsban, csak azt, hogy elmaradt. A negyedévi elszámolások ugyan ma is megtalálhatók, de azok csak a lakbéreket tüntetik fel, és hallgatnak a lakók személyéről, foglalkozásáról, munkahelyéről vagy a lakás elfoglalásának időpontjáról. Egyetlen, 1901 végéről származó lakónévsort ismerünk csak. A listáról megtudjuk, hogy a 95 lakó közül 66-nak engedték el a lakbért Karácsony és Újév hetére. (Egy lakás a telepfelügyelőé volt.) Nyitás után négy évvel mindössze 21 olyan család élt a telepen, amely az első évben költözött oda. 12 lakó három, 23 kettő, 10 pedig kevesebb mint egy éve élt ott.²² Ambrus Péternek az Illatos úti épület-együttesről szóló szociográfiája szerint „zömmel állami alkalmazottak, főleg az akkor megtelepült gyárak kistisztviselői, vasutasok, magasan képzett gyári mester (szak)munkások, néhány tanítónő és orvos” élt a Kén utcai házakban (Ambrus 1988: 6).²³

Nehéz megvonni egy ennyire elszigetelt példa mérlegét. Sikeres volt? Ahhoz túl kicsi volt, és túl sok a lakásra váró munkás. Gazdaságilag kétségkívül eredményes volt, hiszen a kivitelezés olcsó volt, és a bérlők jó minőségű lakásokhoz jutottak. A telep elkészülte után néhány évvel a körülmények már a szükséglakások viszonyaihoz hasonlítottak. Ferenczi Imre várospolitikus bírálatának egyértelműen a tanács volt a címzettje:

Ha valaki azt akarja tanulmányozni, milyennek nem szabad egy városi mintamunkásháztelepnek lennie, annak melegen ajánlható, hogy keresse fel a fővárosnak az ún. bűzös gyárnegyed közvetlen közelében épített munkásházait. A külsőleg nem éppen csín és célszerűség nélkül épült pavillonszerű épületek belsőjében itt-ott mintaszerű zsúfoltságot, példás piszkosságot fog találni. [...] A város már eleve kelleetlenül építette és a legridegebb üzleti szempontból kezeli e telepet. Egyszerűen átadta a kezelését a fent nevezett magán-egyesületnek [a Hajléktalanok Menhelye Egyletnek], amelytől megkívánja a 4—4,5 százalékos

21 Kimutatások. BFL IV. 1407 b 286/1896.

22 Névlajstrom. BFL IV. 1407 b VI. 286/1896.

23 Egy szociológiai megjegyzés: a Kén utcai „régí” munkások és a szomszédos „Dzsumbuj” páriáinak társadalmi összetétele a kezdetektől fogva eltérő, így otthonaik hangulata is más. Ez így volt a Dzsumbuj benépesülésekor 1937-ben, Ambrus adatfelvételekor az 1970-es évek végén, és így van ma is. A Kén utcaiak az alsó-középosztályba tartó szakmunkásokból kerültek ki, a Dzsumbuj javarészt munkanélküli lakossága pedig hamar magáévá tette a kitalált identitását. Ma is éles a különbség a Kén utca 3. gondozott sövényei, virágágyásai, és a Dzsumbuj elhanyagoltsága között. Részletesebben ld. Ambrus 1988: 5—34.

hozadéknak évenkénti pontos beszolgáltatását, egyébként pedig nem törődik a létezésével. Az egyesület emberszerető tisztviselői a legjobb törekvésektől áthatva kezelik a telepet, de áldozatokat maguk nem hozhatnak. Egyébként pedig kezüket a város pénzügyi érdekei kötik.²⁴

A telepnek néhány év alatt ugyanaz lett a sorsa, mint a főváros szinte valamennyi munkáskolóniájának: túlszűfolttság és piszok. A Bárczy-adminisztráció legfőbb szociálpolitikusa szerint az ok a tanács nemtörődömsége és üzleti szemlélete — épp az, amit az 1880-as évek lakásreformerei a legnagyobb bajnak tartottak, amitől az egész lakásépítkezést óvni akarták. A községi részvétel és felelősség alkotta volna a korai lakáskonceptiók egyik pillérére, de amikor egy példa megvalósult, a tanács mindezek helyett inkább profitra törekvő bérháztulajdonosként viselkedett. Igaz ugyan, hogy mindig szorult anyagi helyzetében feltétlenül szerette volna viszontlátni a befektetett tőkét. A Soroksári úti százlakásos mintatelep kevesebb mint egy évtized alatt beolvadt a főváros egészségtelen munkáskörnyékeinek hosszú sorába — és vele együtt tűnt el a közbeszédből és került le a napirendről a közhasznú építési társaság gazdátlanul maradt eszméje.

EGY KÖVETŐK NÉLKÜL MARADT PÉLDA

Az Egylet célja tiszta és világos volt: példát akart mutatni a magántőkének, annak a nagypolgári gazdasági elitnek, melyből saját vezetősége és támogatói köre is verbuválódott. Az angol és német mintájú közhasznú, profit nélküli építkezésformát akarták meghonosítani Budapesten és egész Magyarországon: a minta-lakótelep biztos anyagi helyzetének példájával munkáslakás-építésre akarták ösztönözni a vállalkozókat. Ha csak tehették, világosan fogalmaztak ebben az ügyben. Bizonyára el akarták kerülni, hogy a lakásvita résztvevői a baloldal rendszeres vádjával illessék őket. Nem akarták, hogy úgy tűnjön: Potemkin-falut építenek, hogy spanyolfalat húzzanak a szegénység elé.

A Hajléktalanok Menhelye Egylet mindig is többnek látta magát pusztá nyomorenyhítő, menhely-építő asztaltársaságnál, de ezt csak 1896-ban, a munkáslakótelep felépítésével tudta igazán bizonyítani. Pedig ambíciói már az 1881-es alapítás német—magyar nyelvű alapszabályában megmutatkoznak: az itt lefektetett célok között szerepel a „hajléktalanok részére lehetőleg kereset források nyitása”.²⁵ Ez a korai cél már eleve túlmutat az ápodlai—dologházi szemléleten, hiszen a megoldást nem a szegények félreeső helyen való összezsúfolásában, szimbolikus eltüntetésében látja, hanem a tartós megkapaszkodásuk elősegítésében, mai szóval: a társadalmi integrációban. Tanácshoz írt leveleikben — például a már idézett, 1887-es építkezési ajánlatban — előszeretettel és következetesen hivatkoznak magukra, hivatalosan bejegyzett nevük helyett, mint „fővárosi egyesületre”. Minden további jelző és szűkítés nélkül, mintha ők volnának „a” fővárosi egyesület. Vajon honnan ered ez a magabiztos önértékelés? Azt hiszem, tettvágyból, elhivatottságból, figyelemfelkeltésből — és ambícióból. Anyagilag és társadalmilag is a

²⁴ Ferenczi Imre: *A munkáslakás-kérdés. Különös tekintettel Budapestre*. Budapest, 1906. Idézi Győri 1998: 37—38.

²⁵ A Hajléktalanok Menhelye című jótékony egylet alapszabályai. Budapest, 1881. 3.

legsikeresebb jótékony egyesületként arra akarták felhívni a tanács figyelmét, hogy sem a város feladatai, sem az egyesület lehetőségei nem merülnek ki a több száz ágyas menhelyek építésében. A főváros társadalma súlyos és összetett feladatok elé néz, melyek egy részét, úgy tűnik, az egyesület fölöttébb sikeresen oldja meg — sugallták. És honnan ered a „fővárosi egylet” elnevezés? Brüll Lipót alapító tag, amikor 1883-ban — az egylet alapításával közel egyidőben — közzétette a munkásság helyzetének javításáról szóló elképzeléseit, egy általános munkásjóléti egyesület felállítását javasolta, amely a nagyiparosokból és gyári vezetőkből állna:

E kérdés megoldására első sorban oly egyéneknek kell egyesülniök, kik egyrészt hivatásuknál fogva az észlelt bajok és azok orvoslására szükséges eszközök meg-bírálására leghivatottabbak; — másrészt pedig befolyásukkal ezen a legnemesebb emberszeretet elvei által vezérelt törekvések sikerét hathatósan előmozdítanák. [...]

A munkás osztály javának előmozdítását célzó fővárosi egylet természetszerűleg, mindenek előtt a nagyobb iparosok és gyárvezetők soraiból gyűjtené tagjait. [...] Nem nélkülözhetné azonban emellett az egyesület azok közreműködését sem, kik mint a közélet bajnokai, élénk részt vesznek minden oly mozgalomban, mely valamely nemes cél, a közjólét előmozdítására szolgál. Végül pedig kívánatos lesz, hogy az egyesület úgy az állam, mint a hatóság részéről, kiküldött képviselők közreműködésével szintén támogattassék. [...]

Az egyletnek nagy és üdvös hatáskör volna már előre is biztosítva. Legfontosabb feladata volna első sorban: a munkás sorsának javítását tárgyozó eszméket a nyilvánosság elé vinni, azokat tágabb körben meghonosítani és irántuk figyelmet és közérdeklődést kelteni. Ez volna feladatának sarkpontja. [...] Bármely az egyletből kiinduló és felolvasások vagy a sajtó útján nyilvánosságra hozott fejtegetés mindenkor nagyobb előnyére váland a szóban levő ügynek, mint egyeseknek akár mily jóakarató nyilatkozatai. [...]

Az egyletnek konkrét ügyködését tekintve behatóan kell foglalkoznia a munkásházák és lakhelyek kérdésével. [...] A munkásosztály általános jólétének emelésére alakult egyletnek volna feladata ezen kérdés megoldásához a szükséges előtanulmányozást eszközöltetni, és ilyképen egy alakítandó külön építkezési egyletnek útját egyengetni.²⁶

Aligha tévedünk, ha kimondjuk: a Hajléktalanok Menhelye Egylet igazi ambícióit olvashatjuk itt, az alapítás után alig két évvel. Brüll „fővárosi egyletének” körvonalai pontosan illeszkednek a menhely-egylet tevékenységére és környezetére. A malomigazgató először szakértőket hívna az egyletbe, akik pontosan megítélnék, milyen eszközökre van szüksége a munkásjóléti politikának. Orvost, netán szociálpolitikust ugyan hiába keresünk a menhely-egylet bennfentesei között, ám a munkáslakás-építkezések korszerű típusairól tájékozott építési szakembert többet is. A munkások helyzetét tisztán látó nagyiparosok, gyárvezetők — akiknek Brüll is nagy szerepet szán a megvalósítandó egyletben — a menhely-egylet vezetésének derékhadát adták. Maga Brüll is közéjük tartozott. A „közélet bajnokai” alatt a szerző a befolyásos és tevékeny közéleti személyiségeket érti — ki másra illene ez jobban, mint az egylet élén álló, rendkívül sokszínű és

²⁶ Brüll 1883: 49—50.

tettekreész Podmaniczky Frigyesre, vagy az egyleti munkát minisztersége alatt sem hanyagoló Darányi Ignácra? Az állam és a „hatóság” (vagyis a tanács) olykor nem volt olyan előzékeny a menhely-egylettel, mint azt Brüll elvárta volna, de egyletünk vezetőinek soraiban fővárosi politikusokat, döntéshozókat is találunk, akik a Közmunkatanács-alelnök Podmaniczkyval jókora előnyt biztosítottak az egyesületnek.

Brüll egy általános és egy konkrét teendőt tartott képzeletbeli egylete legfontosabb feladatának: a munkásság életkörülményeinek nyilvánosságra hozását és a lakáskérdés megoldásának előmozdítását. A létező menhely-egylet mindkettőt sikerrel képviselte. Gyakran szerepeltek nyilvánosan és az újságokban, és a vezetőik a fővárosi társadalom ismert és népszerű figurái voltak. Sajtójuk kiváló volt: egy nagyobb port felvert esetben valamennyi újság az egylet pártját fogta a népszerűtlen rendőrséggel szemben (Dömsödi 2000). Neményi Ambrus sok cikkét és interpellációját szentelte a munkások helyzetének, Neuschlosz Marcel pedig nagytőkés létére nyíltan síkra szállt a munkások sztrájkjoga mellett az 1890-es években.²⁷ És a lakáskérdés? Olvastuk az egylet próbálkozásainak dokumentumait. Neuschlosz Marcel egy alkalommal így beszélt páholyában: „De mi sokkal inkább vagyunk szabadkőművesek és demokráta, semhogy arra törekednénk, hogy a munkáslakások kérdését hajléktalanoknak való menhelyekkel oldjuk meg.”²⁸

Ezért volt fontos a Hajléktalanok Menhelye Egyletnek a munkáslakótelep építése. Ezt akarták mindig is. Brüll nagyívű elképzelései mindazonáltal nem valósultak meg. Amit Brüll egy formális, komplex jóléti egyesület formájában akart megvalósítani, azt a Hajléktalanok Menhelye Egylet a maga eszközeivel végül informális úton érte el. A Brüll sürgette hivatalos, állandó, szervezeti kapcsolat a hatósággal csak kitüntetett alkalmakkor — leginkább a munkáslakótelep építésekor — jött létre. A menhely-egylet látszólag egy volt a több száz fővárosi jótékony egyesület közül, de a kapcsolati hálójának és agilitásának köszönhetően a korszak legjelentősebb emberbarát szervezetévé vált. Az egyesületben a kezdetektől érlelődött a tevékenység kiterjesztésének vágya. Igazi céljuk az lehetett, hogy a városi intézmények közé beépülve, a Brüll megálmodta komplex feladatkörű, integratív jótékony egyesületként segítsék a tanács szociálpolitikai tevékenységét, azon belül a munkások helyzetének javítását. Erre kiváló alkalom mutatkozott akkor, amikor a külföldön sikeresnek bizonyult közhasznú építkezési társaság formájában léphettek színre.

De mi vezette a fővárosi tanácsot? A tengernyi tárgyalás, üggyirat, képviselői indítvány, elvetélt pályázat alapján nehéz azonosítani a hivatalos álláspontot — ha volt ilyen. Elvileg volt, hiszen a „lakbizottságok” munkája mindig újabb javaslatok megfogalmazásával ért véget. A tanács birtokában volt az összes információnak, ami a lakáshelyzet javításához szükséges volt, de a szándéknyilatkozatok nem bírták felébreszteni az építési kedvet. Az egylet kitarító ajánlkozása afféle utolsó mentsvár lehetett a város számára. Kétségtelen, hogy a tanács kényszerhelyzetben és kelleetlenül vett részt a Soroksári úti építkezésben — ezt Ferenczi Imre is felrótta a testületnek. A próbálkozás elszigetelt volt és követők nélkül maradt. Az 1890-es évektől az új gyárte-

²⁷ Gelléri — Soltész 1905.

²⁸ A munkáslakások kérdéséről. Neuschlosz Marcell t. felolvasása a „Régi Hívek” páholyban. *Kelet*, 1895. 2. február 8.

lepek mellé épültek ugyan munkáslakások is, de közhasznú társaság formájában a társadalom, illetve a magántőke sosem kapcsolódott be az ilyen jellegű építkezésekbe. Hasonló példaként legfeljebb az 1886-87-ben épült Orczy úti Tisztviselőtelep említhető. A telepet egy fővárosi tisztviselőkből álló egyesület — lényegében szövetkezet — építette. Létrejötté több szempontból hasonlít a Soroksári úti telep születéséhez, bár a lakók társadalmi eredete és a pénzügyi konstrukció egészen más volt. A Rózsa Péter vezette egyesületnek Gerlóczy Károly alpolgármester segítségével volt szüksége, hogy jelképes (négyszögölenként 1 forintos) áron telekhez jusson — íme a fővárosi segítség. A 30 éves rendkívüli adómentesség azonban elmaradt — jelezve, hogy nemcsak a munkáslakások, hanem a középosztályi otthonok építői sem kaphattak meg minden községi kedvezményt. Mindkét telep építésében részt vett két jelentős korabeli vállalkozó, Hirsch Mihály kövezőmester és Wünsch Róbert csatornázó (Kubinszky 1998).

A magántőke visszahúzódását a munkáslakás-építésektől a harmincas évek szociálpolitikusa a városi intézkedések szétszórtsága mellett az állami adókedvezmények elmaradásával magyarázta (Schuler 1936). Mint egyszer Neuschlosz Marcel rámutatott: a városi adómentesség sem túl nagy érdem a tanács számára, hiszen azt a város születése idején, az 1870-es, 80-as években a reprezentatív főutak bérpalotái is megkapták.²⁹ Tegyük hozzá: *csak* azok kapták meg.³⁰ A magántőkén alapuló munkáslakás-építkezésnek nem volt esélye sem a városi, sem az állami adómentességre.

Érdemi tanácsi beavatkozás a fővárosi lakásügybe Bárczy István építési programjáig, a 20. század első évtizedének végéig nem történt (Erdei 1995). A Soroksári úti telep négy házából egyet a második világháború okozta súlyos károk miatt lebontottak, a helyén ma irodaépület áll. A három megmaradt épület a Kén utca 3. alatt viszont még ma is lakott — emlékeztetve egy követők nélkül maradt jóléti építési konstrukcióra, és a mögé felsorakozott, elszánt emberekre.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára Tanácsi Ügyosztályi Iratok

A Hajléktalanok Menhelye című jótékony egyesület alapszabályai. Budapest, 1881.

A Hajléktalanok Menhelye Egylet számadó jelentése az 1892. évről. Budapest, 1893.

A Hajléktalanok Menhelye Egylet számadó jelentése az 1893. évről. Budapest, 1894.

Hajléktalanok Menhelye Egylet: A budapesti munkáslakások kérdéséhez. Budapest, 1897.

Budapesti Cím- és Lakjegyzék 1882, 1896. Budapest

Magyar Compass. Pénzügyi Évkönyv 1880. Szerk.: Mihók Sándor, Budapest

Mihók-féle Magyar Compass 1895/6, 1896/7. Szerk.: Galánthai Nagy Sándor, Budapest

A Nép

Budai Hírlap

Kelet

²⁹ A munkáslakások kérdéséről. Neuschlosz Marcell t. felolvasása a „Régi Hívek” páholyban. *Kelet*, 1895. 2. február 8.

³⁰ 1871. évi XLII. tc., 1879. évi XXI. tc.; 1881. évi XXXV. tc. Budapest, Magyar Törvénytár

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aequus [Halász Manó] 1897: *A munkás-lakóházak kérdésében*. Budapest
- Ambrus Péter 1988: *A Dzsumbuj. Egy telep élete*. Budapest
- Brüll Lipót 1883: *A munkás-osztály sorsának javítása*, Budapest
- Burnett, John 1978: *A Social History of Housing 1815—1970*. Newton Abbot
- Déry Attila 1995: A Fővárosi Közmunkák Tanácsa (1870—1948). *Budapesti Negyed* 3. 77—97.
- Dömsödi Balázs 2000: Menhely és razzia. Hajléktalanság és intézményes érdekek Budapesten a századfordulón. *Századvég* Tél 47—77.
- Erdei Gyöngyi 1995: A mintaadó polgármester. Bárczy István beruházási programja (1906—1914). *Budapesti Negyed* 3. 97—117.
- Gelléri Mór — Soltész Adolf 1905: *Neuschloss Marcel*. Budapest
- Gerlóczy Károly 1893: *Előterjesztés a budapesti lakáviszonyok rendezése tárgyában*. Budapest
- Gyáni Gábor 1992: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest
- Gyáni Gábor 1999: Könyörületesség, fegyvelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. *Történelmi Szemle* 1—2. 57—84.
- Györi Péter 1998: A Hajléktalanok Menhelye Egylet. *Esély* 5. 21—42.
- Halmos Károly 1987: Vállalkozói csoportok a századfordulón Magyarországon. *Szociológia* 3. 433—440.
- Hardy, Anne 1993: Urban Famine or Urban Crisis? Typhus in the Victorian City. In: R. J. Morris—R. Rodger: *The Victorian City. A Reader in British Urban History*. London and New York 209—240.
- Iparegyesület 1870: *Egy közhasznú házépítő-társaság szüksége és előrajza különös tekintettel munkás-lakokra*. Pest
- Klement Judit 2000: Egy családi részvénytársaság a századelőn. A Gizella Gőzmalom Rt. 1905—1917. *Korall* 2. 61—79.
- Kubinszky Mihály 1998: A budapesti Tisztviselőtelep építéztörténeti jelentősége. *Magyar Szemle* 7—8. 190—195.
- Neményi Ambrus 1883: *Jelentés a budapesti lakásügy tárgyában*. Budapest
- Schmall Lajos 1899: A budai céllövő-egyesület. In uő.: *Adalékok Budapest székes főváros történetéhez. II. kötet*. Budapest 251—256.
- Schuler Dezső 1936: A hajléktalanság kérdése a székesfővárosban. *Statistikai Közlemények* 76. kötet 1. szám, Budapest
- Szénássy Árpád 1993: *Feszty Adolf élete és pályája*. Budapest
- Xantus Zoltán (szerk.) 1959: *A Ferencváros története*. Budapest